

نام مُهدی الیه قره العین، در چند نسخه دیگر به صورت «ابوالمفاخر فاخر بن محمد»، «مولانا محمد» و «فضل ابن عمران» قید شده است (همان: ۲۶؛ ساکت، ۱۳۹۶: ۱۵۹). اگر ضبط نسخه کهن فاتح را ملاک بگیریم، به شناخت این فرد آسان تر نایل خواهیم شد.

خوشبختانه نام کریم خراسان در دیباچه لمعة السراج لحضرة التاج، نامه‌ها و چکامه‌های رشید وطواط و قصاید سوزنی سمرقندی به جا مانده است. مؤلف ناشناس لمعة السراج کتابش را به «تاج الدولة و الدین، شمس الاسلام و المسلمین، اختیار الملوک و السلاطین، افتخار الدولة نظام الملة، فخر آل خراسان، اکرم ماوراء النهر، کریم ابن الکریم، محمود بن محمد بن عبدالکریم ادم الله علوه و زاد کل یوم سموه» پیشکش کرده (لمعة السراج: ۶) و نام «تاج» را در عنوان کتاب نیز گنجانده است. این فرد، با این عناوین و القاب، بسیار نزدیک است به کسی که اوصافش را در دیباچه قره العین می‌بینیم، اما به صراحت «کریم خراسان» نامیده نشده است.

رشید وطواط (د. ۵۷۳ق) یکی از نامه‌های خود را خطاب به تاج‌الدین محمود نوشته و او را چنین خطاب کرده است:

تاج الدولة و الدین، نظام الاسلام و المسلمین، اختیار الملوک و السلاطین، کریم خراسان، فخر ماوراء النهر، زاده الله رفعة.
(ص ۱۴۲)

شکی نیست که این شخص همان فردی است که در بند بالا از او یاد کردیم. قاسم تویسرکانی، مصحح نامه‌های رشیدالدین وطواط، تعلیقات زیادی در مورد اعلام این کتاب نگاشته، اما تاج‌الدین محمود را نشناخته و در مورد او سکوت پیشه کرده است. عنوان نامه در منشآت رشید چنین است: «به محمود نویسد به سمرقند» که نشان می‌دهد «کریم خراسان» در سمرقند می‌نشسته است. در دیوان رشید، چند شعر خطاب به تاج‌الدین هست که احتمال دارد بعضی از آنها مربوط به همین شخص باشد (رک. لمعة السراج: یازده).

شاعر دیگری که از تاج‌الدین یاد کرده، سوزنی سمرقندی (د. ۵۶۹ق) است. وی در قصیده‌ای با مطلع «گسترده نام نیک چو محمود تاج‌دار / محمود تاج‌دین، شه احرار روزگار» (ص ۸۰-۸۱) از آمدن او از خراسان به ماوراءالنهر یاد می‌کند و او را «مستوفی ممالک مشرق» می‌نامد. همچنین در قصیده دیگری

کریم خراسان کیست؟

سید علی میرافزالی

alimirafzali@yahoo.com

«کریم خراسان» لقب ممدوح ناشناخته‌ای است که کتاب قره العین بدو اهدا شده است. نام این شخص، در نسخ قره العین به چند گونه آمده است. قدیم‌ترین خطاب موجود، در دستنویس شماره ۴۰۶۴ کتابخانه فاتح استانبول است که در ۷۲۲ق کتابت شده است. در این دستنویس، نام و لقب مُهدی الیه چنین است:

سیدنا دهخدا، رئیس اجل او حد اکرم افضل، شمس الاسلام و المسلمین، کریم خراسان، ادم الله علاه. (گ ۲ر)

کسانی که در مورد قره العین پژوهش کرده‌اند از عهده شناسایی این فرد برنیامده‌اند. مؤلف کتاب، «قاضی اوس» نیز مدت‌ها در پرده ابهام و اخفا بود تا اینکه به همت و دقت نظر پژوهشگر ارجمند، آقای علی صفری آق‌قلعه، تقریباً شناخته شد و وی، «قاضی اوش» است نه «قاضی اوس»، و اوش از ولایات فرغانه در ترکستان است. عوفی کتاب مفتاح النجاح را از تألیفات او برشمرده:

قاضی اوش از جمله مسجعان لطیف طبع نیکو سخن بوده است» (عوفی، ۱۵۰).

به‌عزت ناشناس ماندن مُهدی الیه کتاب، یعنی کریم خراسان، صفری آق‌قلعه (۱۳۹۳: ۲۶) حدس زده که قاضی اوش مدتی در خراسان به سر برده است. با شناسایی کریم خراسان، متوجه می‌شویم که عکس این قضیه درست است و کریم خراسان در ماوراءالنهر می‌زیسته است.

درباره او می‌گوید:

تاج دین محمود بن عبدالکریم است آنکه هست
از می احسان او گیتی پُر از هشیار و مست
و در بیت دیگری از همین قصیده او را «صاحب دیوان استیفا»
می‌خواند (سوزنی، ۱۳۴۴: ۴۴؛ نیز نک. ۲۱۸، ۳۲۰). در قصیده‌ای
دیگر، سوزنی از «تاج دین محمود ابن عبدالکریم» به‌عنوان
«نایب صدر وزیران» یاد می‌کند (همان: ۲۰۲). اشارات سوزنی،
با توجه به اینکه اهل سمرقند است، ارزش بسیار دارد.
نکته جالب این است که سوزنی قصیده‌ای در مدح فضل
ابن عمران هم دارد و او را نیز «کریم خراسان» نامیده است
(همان: ۲۱۷):

کلیم و کریم آمدند آن دو عمران
کلیم خدای و کریم خراسان

از توصیفات سوزنی برمی‌آید که فضل ابن عمران در دیوان شاه
صاحب منصب بوده و با کلک و قلمدان سروکار داشته است.
بنابراین، «کریم خراسان» لقب مشترکی بوده میان فضل ابن
عمران و تاج الدین محمود که هر دو در یک عصر، در سمرقند
می‌زیسته‌اند و این از عجایب است. شاید همین وجه مشترک
بوده که مهدی الیه یکی از نسخه‌های قره العین، فضل ابن
عمران ذکر شده است.

خلاصه آنچه از این شواهد برمی‌آید این است که تاج الدین
محمود بن محمد بن عبدالکریم، معروف به «کریم خراسان»،
از بزرگان خراسان در قرن ششم هجری بوده که به سمرقند
مهاجرت کرده و در آنجا کارش بالا گرفته و به ریاست دیوان
استیفا رسیده و نیابت صدر وزیران را نیز بر عهده داشته است.
وی فردی بخشنده و فرهنگ‌دوست بوده و دو اثر به نام او شده
است: قره العین در امثال و حکم و لمعة السراج که تحریر
ادیبانه‌ای از یک داستان کهن پارسی است به نام بختیارنامه. دو
تن از شاعران نامدار قرن ششم هجری، یعنی سوزنی سمرقندی
و رشید و طواط، اشعاری در مدح تاج الدین محمود سروده‌اند.
همه این ادبا، از تاج الدین محمود با لقب «کریم خراسان» و
«کریم ماوراءالنهر» یاد کرده‌اند. از مدایح رشید و طواط و
سوزنی می‌توان استنباط کرد که دوران حضور این شخص در

سمرقند، در اواسط قرن ششم هجری بوده است. این قرینه،
تاریخ تقریبی تألیف لمعة السراج و قره العین را نیز مشخص
می‌کند. «ابوالمفاخر فاخر بن محمد» و «مولانا محمد» که در
بعضی نسخه‌های متأخر قره العین به‌عنوان مهدی الیه این
کتاب ذکر شده، می‌تواند صورت تحریف‌شده نام تاج الدین و
پدرش، یعنی محمود بن محمد، باشد. اما اینکه در یک نسخه
قره العین، «فضل ابن عمران» به‌عنوان مهدی الیه کتاب معرفی
شده، به‌استناد قصیده‌ای از سوزنی سمرقندی، می‌تواند ناشی
از این باشد که این صاحب‌منصب هم «کریم خراسان» لقب
داشته و کسی که نسخه قره العین متعلق به کتابخانه سلطنتی
آلمان را می‌نوشته، یا فهرست‌نگار آن کتابخانه، با دیدن لقب
«کریم خراسان» بنا به سابقه ذهنی، نام فضل ابن عمران را
معادل آن قرار داده است.

منابع

- رشیدالدین و طواط (۱۳۳۸). نامه‌ها. تصحیح قاسم
تویسرکانی. تهران: دانشگاه تهران.
- ساکت، سلمان و اکرم محمودی (۱۳۹۶). «معرفی و بررسی
کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده قره العین». آینه میراث، سال
پانزدهم، شماره ۶۱، پاییز و زمستان: ص ۲۶-۹.
- سوزنی سمرقندی (۱۳۴۴). دیوان اشعار. به‌اهتمام
ناصرالدین شاه‌حسینی. تهران: چاپخانه سپهر.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۳). «قاضی اوش و قره العین؛ با
نکاتی درباره اصطلاحات سجّاع و مسجّع». گزارش میراث،
سال هشتم، شماره ۵-۶، آذر-اسفند: ص ۲۶-۲۴.
- عوفی، محمد (۱۳۵۲). جوامع الحکایات و لوامع الروایات.
جلد اول از قسم سوم. تصحیح امیربانو مصفا. تهران: بنیاد
فرهنگ ایران.
- قره العین. دستنویس شماره ۴۰۶۴ کتابخانه فاتح،
مورخ ۷۲۲ق، عکس شماره ۱۱۶ کتابخانه مینوی.
- لمعة السراج لحضرة التاج (بختیارنامه). به‌تصحیح محمد
روشن. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.